

POLITINĖ RETORIKA ETINIŲ POŽIŪRIU

Prof. habil. dr. Regina Koženiauskiene

Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas

El. paštas: Regina.Kozeniauskiene@flf.vu.lt

Santrauka

Straipsnio objektas – Lietuvos politikų parlamentarų retorika, o tikslas – parodyti, kad etika yra svarbiausias kalbėjimo matas, nusveriantis visus kitus vertybinius kriterijus – sklandžią, skambią frazeologiją, tropus ar figūras. Nors straipsnyje pabrėžiama, jog politikai parlamentarai yra elitinės kalbos formuotojai, valstybinės kalbos reprezentantai ir pagrindinis jų įrankis yra išstobulinta kalba (parlamentas – iš pranc. parole – kalbėti, šnekėti), tačiau siekiama atskleisti, kad išradingiausias retorinės priemonės ir oratoriaus šmaikštumas gali teikti atvirkštinį efektą. Politiko retorika sudaro netgi atgrasų įspūdį, jeigu jo elgsena neetiška, kartais tiesiog prasilenkianti su elementariu žmoniškumu. Lietuvoje pastaruoju metu padaugėjo atvejų, kai politikų kalbos turinys labiau primena užstalės kalbas uždarame verslininkų bičiulių ratelyje, nei profesionalias kalbas įstatymų leidimo ir svarbiausioje tautos atstovavimo institucijoje, valstybingumą ginančioje citadelėje.

Straipsnyje žvelgiama į demokratijos šalių retorikos patirtį, randama tam tikrų paralelių ir iškalbingų istorijos pamokų. Siūloma idėja ir vienas iš pragmatinių būdų apie politikų etiką diskutuoti su akademiniu jaunimu iš universiteto katedrų per stilistikos ir retorikos seminarus bei pratybas ir šitokiu būdu ugdyti studentų pilietinį sąmoningumą, kad išgirdę ar perskaitę neetišką politiko diskursą, studentai gyvai ir griežtai reaguotų, analizuotų ir siųstų tuos pavyzdžius jo siuntėjui atgal kaip netoleruotiną ir nepriimtina paštą.

Reikšminiai žodžiai: elitinė kalba, etika, etiniai argumentai, moraliniai reikalavimai, etinė stilistika, retorinės figūros, retorinė tradicija.

„Iškalba yra tam tikra dorybė...“

Jeigu mokslo darbų rinkinyje tiktų bent šiočia tokia saviironija, tai sakyčiau, kad šiame straipsnyje kalbėsiu madinga tema. Net Valentino dieną, atsivertusi „Lietuvos rytą“ (2005 m. vasario 14 d.) tame pačiame lape radau unisonu skambančius kelis straipsnius ne apie meilę, o apie politikų cinizmą: kardinolas A. J. Bačkis piktinasi politinės retorikos norma tapusia veidmainyste, melavimu tiesiai į akis net neraustant, dvigubu politikų gyvenimu, dvigubais standartais ir sarkastiškai sako, kad šiandien to cinizmo yra daugiau nei kada nors anksčiau. Rimvydas Valatka politikų elgesyje ir kalbose mato pasityčiojimą iš valstybės, o Vytautas Bruveris kelis sykius klausia to paties: kodėl valdžia tokia ciniška, kodėl politikų cinizmas pasiekęs tokį stulbinamą mastą, kodėl valdžioje įsitaisė visiški moraliniai bei etiniai invalidai? Griežtai, gal kiek per daug apibendrintai pasakyta, bet tiesos šiuose žodžiuose esama.

Parlamentarai gėdingai linksniuojami jų pačių sukurtos Etikos ir procedūrų komisijos, kurioje aiškinamasi, kas etiška/neetiška politikų elgsenoje ar kalboje. Iš tiesų neįmanoma skirti elgsenos ir kalbos, nes politiko etika – tai apeliacija į jo elgseną apskritai (taigi ir į kalbinę elgseną). Nuolat girdimi ir matomi parlamentarai yra viešosios pavyzdinės kalbos formuotojai, pašaukti vartoti pačią korektiškiausią kalbą. Turbūt nereikia sakyti, kad kalbos korektiškumo sąvoka apima ne tik taisyklingumo, tikslingumo, bet ir gana griežtus moralinius reikalavimus, atsakomybę už savo poelgius ir kalbą.

Aristotelis sakė, kad mes klausomės ne kalbos, o žmogaus, kuris kalba, ir laikėsi nuomonės, kad etika įtikina labiausiai. Mūsų dienų terminais šnekant, „kai žmonės įsitikinę, kad kalbėtojas išmano dalyką ir yra vertas pasitikėjimo, ir jų interesai yra artimi, labai tikėtina, kad tai, ką tas kalbėtojas nori pasakyti, bus sutikta kaip tiesa“^[1]. Vertybės ir įsitikinimai, arba asmenybės padorumas, moralinis autoritetingumas tampa retorinio apeliavimo pagrindu.

Pasitelksiu danų dramaturgo, filosofo ir eseisto, „Minčių apie moralę“ autoriaus Ludvigo Holbergo (1684–1754) trumputę alegoriją: „Iškalboje varžėsi Gandras ir Vanagas. Abiejų parengtos kalbos buvo vienodai puikios, bet Teisėjas, tai pažymėjęs, pasakė, kad jos negali būti vertinamos vienodai, nes viena iš jų pasakyta nekalto Gandro, o kita – paukščio plėšrūno“. Šis pasakojimas rodo, kokias tvirtas sąsajas retorika turi su etika ir kad gera iškalba neatsiejama nuo kalbėtojo asmenybės etinių vertybių visumos.

Nuo pat mokyklų įkūrimo Lietuvoje retorika buvo siejama su etika. Eloquentia enim virtus quaedam est et perfectio naturae humanae („Iškalba yra tam tikra dorybė ir žmogaus prigimties tobulumas“), – sakė vienas žymiausių XVII a. lietuvių, VU retorikos profesorius, populiarus retorikos vadovėlio (Lauxmin, S. Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae. Brunsbergae, 1666) autorius Žygimantas Liauksminas.

Ikikarinė nepriklausoma Lietuva taip pat pabrėžė oratoriaus etikos viršenybę, ugdė tautinį piliečio idealą, artimą demokratinių šalių idealui, kurį galima suvokti iš likusių negausių to laikotarpio politikų kalbų, iš pabirų teorinių postulatų. M. Gustaitis, XX a. pradžioje rašęs apie iškalbą, akcentavo moralinį retorikos pradą: „Be išlavinto kalbingumo labai svarbu turėti visuomenėje pasitikėjimo, įgyto kilniais darbais ir tiesiu būdu. Patikimas kalbėtojas jau pačiu savo asmenim, pačiu pasirodymu, lenkia klausytojus. Todėl senovės graikuose negalėjo būti kalbėtoju: vylingai laimėjęs bylą, pakėlęs ranką prieš tėvus, arba atsisakęs juos šelpti, buvo uždrausta viešai kalbėti tiems, kurie turta niekais leisdavo, nes veltui kleidžias tėvų gėrybę, alina tuo pat ir tėvynę, skriaudžia visuomenę“^[2].

Visai kitoks oratoriaus idealas buvo propaguojamas palyginti neseniai, prieš nepriklausomybės atkūrimą – vadinamasis tarybinis retorinis idealas. Retorinė persvazija, kaip mes ją suprantame, nebuvo reikalinga totalitarinėje visuomenėje.

Lėmė ne persvajija, o imperatyvas, nurodymai iš viršaus. Tų laikų devizas – ne įtikinti, o įsakyti ir tam įsakymui paklusti. Diktatoriško režimo sąlygomis vyravo monologinė kalbos forma, kaip dabar sakytume, vienpusė komunikacija, kalbėtoji, galima sakyti, ir nereikėjo mąstančio klausytojo, savo nuomonę turinčio pašnekovo, kurį reikėtų įtikinti ir paveikti argumentuota kalba.

Pateiksiu rusų spaudoje skaitytą kuriozišką tų laikų retorikos pavyzdį: susirinkimo pirmininkas vyras, skaitantis padėjėjo parašytą kalbą (pasirodo, tas pats padėjėjas rašė kalbą dar ir profsąjungos pirmininkei ir netyčia supainiojo įteikdamas tekstus), sako: Aš jums kaip motina, kaip moteris sakau... Reikia pripažinti, kad retoriniu požiūriu tai figūriškas pasakymas, apeliacija į klausytojus. Tačiau nei dėl to, kad vyras kalba moters vardu, nei dėl figūriško kreipimosi jokios salės reakcijos kalbėtojas neišgirdo. Imperatyviniam kalbėjimo būdai, melo, jėgos, prievartos retorikai mąstymas apskritai buvo žalingas. Žmonės sėdėjo, tarsi ir klausėsi, bet visiškai nieko negirdėjo. Kad ir koks būtų įsakymas, jam, kaip valstybės prievartos aktui, buvo privaloma paklusti besąlygiškai.

Pirmasis bet kurios valstybės demokratijos požymis – retorinė laisvė, tai yra jos piliečių žodžio laisvė, tačiau „žodžio laisvė sąlygiškai naudinga visuomenei, jei ji reglamentuojama, pirma, teise, antra, morale. Kitaip, retorika, šitoji vaidilutė, tampa kurtizane“, – sakė Briuselio universiteto retorikos dėstytojas F. D. Bancelis^[3]. Prezidentas A. Smetona taip pat pabrėžė laisvo, teisingo, moralaus ir palaido žodžio skirtumus: „Dar viena nemaža, dažniausiai inteligentų ir pusinteligentų yda: tai žodžio palaidumas“^[4].

Grįžtant prie mūsų dienų politiko etikos retorikoje, reikia pasakyti, Lietuvos demokratijai tik penkiolika metų, ji jauna ir trapi, todėl kartais ir etikos supratimas dar ribotas, o žodžio palaidumas iš tiesų stebinant. Gavę pastabų dėl neetiškos elgsenos ir kalbėsenos vieni politikai nustemba, nes etiką ir pačią demokratiją suvokia tik kaip teisingas procedūras (palauksim, ką teismas pasakys), o ne kaip politinę ar moralinę atsakomybę. „Neįmanoma atskirti moralės, politikos ir teisės – neįmanoma teikti prioriteto tik vienam iš šių lygmenų“^[5].

Demokratijos sąlygomis atsivėrusi laisvė nereiškia, kad kalbėtojas įgyja nevaržomą laisvę reikšti mintis kaip tik nori. „Laisvė – tai nereiškia būti laisvam nuo visko – laisvam nuo žmonių, laisvam nuo įstatymų, laisvam nuo moralės, laisvam nuo minčių, nuo emocijų. Neribota ir nevaržoma laisvė yra neįmanoma, protingas žmogus jos nereikalauja. Laisvė, kuri yra galima, turi ir privalo turėti tam tikras ribas“^[6]. Reikia tikėtis, kad bręstant demokratijai Lietuvoje taip pat pradės ryškėti žodžio laisvės ir žodžio palaidumo, arba amoralumo, ribos.

Radikaloji stilistika kaip retorikos disciplinos dalis

Nors per paskutiniuosius penkerius metus savo skaitytuose pranešimuose įvairiose mokslinėse konferencijose esu lietus oratoriaus (žurnalisto, teisininko) etikos problemas, tačiau apie politiko etiką kalbėti neteko. Šiam žingsniui paskatino perskaitytas Londono universiteto retorikos dėstytojos, žurnalo „Kalba ir literatūra“ redaktorės Katie Wales (Keiti Weils) straipsnis viename lingvistiniame švedų žurnale. Autorė siūlo radikalsios stilistikos (retorikos) terminą politine ir net reformuojamąja prasme, kaip disciplinos, turinčios visuomeninį autoritetą, galinčios vertinti, kas oratoriaus kalboje korektiška/nekorektiška, gera/bloga, teisinga/neteisinga.

Katie Wales siūlymai radikaliai reformuoti stilistiką leido išvesti tam tikrų paralelių ir patyrinti politikų kalbinės etikos problemą Lietuvoje. Per seminarus ir retorikos pratybas įmanoma vykdyti universiteto misiją – ugdyti akademinio jaunimo pilietinį sąmoningumą, kad jis taptų jautrus gimtajam žodžiui ir jaustų pareigą ir atsakomybę ginti jį nuo ciniško amoralumo. Su studentais galima analizuoti aukščiausios valdžios žmonių kalbas, pastebėti ne tik tai, kas taisyklinga/netaisyklinga, tikslinga/netikslinga, tinkama/netinkama, stilinga/nestilinga, bet ir tai, kas kalboje gera/bloga, sąžininga/nesažininga, korektiška/nekorektiška, teisinga/neteisinga. Kitaip tariant, neteisingo, meluojančio, neetiško oratoriaus kalba negali būti nei turtinga, nei stilinga, nei sąmojinga.

Pastebėję nusižengimus etikai studentai galėtų siųsti tokius neetiškus tekstus kaip kokį šiukšlių paštą atgal siuntėjui, tarsi kokius pavojaus signalus apie neetišką kalbėjimą, apie giliausias gimtosios kalbos piktžaidzes. Šitokiu būdu studentai vykdytų tam tikrą socialinę intervenciją, keltų moralinius reikalavimus valstybinei kalbai ir patiems politikams.

Galima tikėtis, kad Lietuvos viešosios kalbos ir viešojo gyvenimo normų formuotojams – aukščiausio lygio valdžios vyrams ir moterims – bus įdomi labai svarbios visuomenės dalies tarsi kokio lakmuso popierėlio – jaunimo nuomonė.

Pavojingi retorinių figūrų pavyzdžiai

Pradžioje pateiksiu chrestomatinių pavyzdžių iš Romos Respublikos laikų. Iš istorijos žinome, kad valdovo Nerono motina Agripina buvo susekta rengusi sąmokslą prieš savo žiaurųjį sūnų ir buvo priversta nusižudyti (arba labiau tikėtina – Nerono įsakymu buvo nužudyta). Neronas dėl akių turėjęs liūdėti. Garsus tų laikų oratorius Julijus Afrikietis iš provincijos Galijos pasiūstas į Romą pasveikinti (!?) Nerono savo kalboje pataikūniškai sakė: „Valdove, tavo provincija Galija prašo tave vyriškai pakelti ...savo laimė!“ „Ak, kokia frazė! O ir Seneka buvo ne mažiau sąmojingas laiške, kurį jis Nerono vardu ta pačia proga parašė Senatui: Salvum me esse adhuc nec credo nec gaudeo! (Aš ir netikiu, kad išsigelbėjau, ir nedrįstu džiaugtis!). Kvintilianas mato čia tik retorinę figūrą ir be piktos valios cituoja ją savo mokiniams, matyt, nenujausdamas, kokie pavojingi gali būti tokie pavyzdžiai“^[7].

Galima būtų pasitenkinti ir vienu šiuo pavyzdžiu, iškalbingai bylojančiu mūsų laikų oratoriams, jog neįmanoma formos nesieti su turiniu. Kaip sakė Sokratas, niekas nesako, kad skydas gražus, jei jis nesaugo nuo priešo.

Kalbėdamas apie etiką, D. Maingueneau sako: „Neįmanoma nustatyti jokios hierarchijos tarp to, kas sakoma, ir sakymo būdo“^[8].

Priminsiu tik vieną plačiai nuskambėjusį mūsų dienų diskursą – 2005 m. sausio 11 dieną išgirstą šiukšlių paštui skirtą retoriką LRT „Visuomenės interese“. Seimo narys, politikas socialdemokratas iškėlė klausimą: „Ką tu gali padaryti gera,

jeigu į Seimą ateini plikas kaip tilvikas?" Toliau Seimo narys pareiškė dar ciniškiau, kad pliki parlamentarai yra labiau paperkami nei milijonieriai. „Pažeidžiamas yra tas, kuris nieko neturi. Jis gali pasiduoti ir už 1 000, 2 000, 3 000 litų, o turtuolio ir už 100 tūkstančių nenupirksi“. Šmaikštuolis politikas kaip tikras verslininkas milijonais įkainojo visų mūsų, plikų tilvikų, sąžinę ir moralę. Ir dar taip stilingai, pasitelkęs mūsų tautos frazeologiją ir pavartojęs retorinį klausimą (figūrų figūra!) apstulbino ne tik studentus, bet ir apskritai didžiąją mūsų mąstančios visuomenės dalį. Bet tokią atgrasią retoriką labai griežtai įvertino akademinis jaunimas: figūriškai vaizdinga pasakymo forma negali būti graži, jei to pasakymo turinys neetiškas, tiesiog nežmoniškas. Stilingoji politiko retorika bumerangu atsigrėžė prieš jį patį. Iš studentų reakcijos mačiau ir atsakingai galiu sakyti, kad tokio politiko pašto dėžutė tikrai nebūtų tuščia, o jis pats neturėtų pykti. Kaip sakė Ciceronas, politiko likimas toks, kad ir pralaimėti, ir nugalėti jis gali tik kartu su Respublika. Politiko, išrinktojo iš geriausių, silpnybės, ydos, ligos pirmiausia yra Lietuvos valstybės silpnybės, ydos ir ligos. Vien dėl to neįmanoma užsidaryti akademinį teorinių svarstymų ratą ir drauge vykdyti mūsų valstybinės kalbos politiką, atlikti universiteto misiją ugdyti nepašalinį stebėtoją, moraliai jautrų apgauliam žodžiui pilietį, būsimą Seimo narį. Antraip ir universiteto statusas, ir mūsų studijų programinės nuostatos būtų tik deklaracija.

Galime pasidžiaugti, kad turime atramą – nemaža politikų parlamentarų, viešai raginančių tai daryti. Visai neseniai (2005 m. vasario 2 d.) LRT „Spaudos klubo“ diskusijoje parlamentarė Irena Degutienė sakė: „Politikai žada, meluoja... ciniškai vertina, tai prasilenkia su elementariu žmogiškumu... Politikas turi būti moralus. Jis turi būti kritiškas savo atžvilgiu. **Kol pati visuomenė per savo pilietinę išraišką nepasipriešins, nelabai turėsime įrankių, kaip su tuo kovoti**“ (išskirta aut). Parlamentaras profesorius Justinas Karosas pritarė, kad „etikos dalykai taikomi pagal visuomenės brandą“. Universiteto katedros ir yra tinkama vieta pilietiškumui brandinti. Kuo studentai, kaip išsilavinusi racionaliai mąstanti visuomenės dalis, bus pilietiškai brandesni, tuo aukščiau kels etikos kartelę išrinktiesiems. Apie studentus tikriausiai neįmanoma bus pasakyti, kad jie politiškai angažuoti ar papirkti.

Kita stipria atrama, be kai kurių politikų raginimo priešintis ciniškam amoraliam kalbėjimui, galima laikyti šių laikų demokratiškos šalių retorikos tyrėjų požiūrį į politiko moralę. Jis apibendrintas naujausioje retorikos enciklopedijoje^[9] anglų kalba: „Šiais laikais mūsų modernioje visuomenėje, esant daugiasluoksniam socialiniam susiskaldymui, doro politiko sąvoka gali būti apšaukta naivia. Tačiau kai mes grįžtame prie visuomenės vertybių svarbos ir moralumo retorikoje, reikia paminėti Perelmann ir Olbrechts-Tyteca retorikos teoriją. Nesvarbu kada, ar antikos laikais, ar modernios visuomenės aplinkoje, oratorius turėtų sekti, kuo klausytojai tikrovėje (real audiences) tiki ir ką vertina, ir taikyti savo argumentus prie auditorijos vertybių skalės. Tačiau šie autoriai pripažįsta, kad išskyla rimta problema, susijusi su aklu prisitaikymu prie auditorijos. Retorika, pagrįsta vien tik tam tikros grupės įsitikinimais, gali būti šališka ir ribota. Norėdamas surasti argumentų tam tikrai auditorijai įtikinti bei nesilankstyti tos auditorijos prietarais, sąžiningas politikas apsvarstys, kaip universalioji auditorija (universal audience) – įsivaizduojama tobula racionaliai mąstančių individų grupė – reaguotų į vieną ar kitą argumentą. Supratingas bei doras tam tikros idėjos propaguotojas tikrai turi racionalumo viziją, tokio racionalumo, kuris išeina už tam tikrų socialinių grupių bei geografinių ribų. Todėl argumentaciją, sulaukusią menamo universaliosios auditorijos pritarimo, galėtume laikyti moralia“. Universalios auditorijos reakcija, atmetant ciniškąją retoriką, skatins aukštesnę politinės kultūros lygį.

Išvados

1. Universalioji Lietuvos auditorija – tai racionaliai mąstanti tautos dalis, tarp jos – universiteto profesoriai ir studentai, išpažįstantys etines vertybes, menantys retorinės kultūros tradiciją, į kurią politikai kviečiami orientuotis.
2. Politiko etiką atspindinti retorika reikalinga nuoseklių studijų, kad politinis elitas perprastų kalbėsenos reikšmę ir įtaką ne tik savo karjerai, bet ir visuomenės santykiams.
3. Elitinės kalbos formavimui įtakos turės besiformuojanti retorinė tradicija ir jos tyrimas.

[1] Herrick, J.A. The history and theory of rhetoric. Boston, 2001, p. 84.

[2] Gustaitis, M. Stilistika: literatūros teorijos vadovėlis. Kaunas; Marijampolė, 1923, p. 166.

[3] Bancel, F.D. Les revolutions de la parole. Paris, 1869, p. 11.

[4] Smetona, A. Pasakyta parašyta 1927–1934. Kaunas, 1935, p. 86.

[5] Iš interviu su Raimundu Lopata. Lietuvos rytas. 2004, vasario 24.

[6] Dennis, E.E., Merrill, J.C. Pokalbiai apie žurnalistiką. Vilnius, 1997, p. 20.

[7] Veličkienė, A.T. Lex maiestatis: genezė ir vykdytojas. Jurisprudencija. 2002, t. 26, p. 25.

[8] Maingueneau, D. Literatūros kūrinio kontekstas. Vilnius, 1998, p. 143.

[9] Encyclopedia of rhetoric. Thomas O. Sloane, editor in chief. Oxford, 2001.